

Article history:

Received 13 June 2025

Revised 11 October 2025

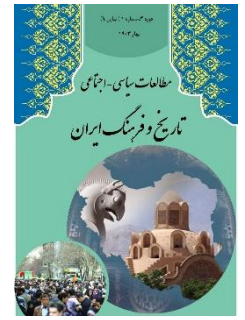
Accepted 22 October 2025

Initial Published 22 October 2025

Final Publication 30 March 2026

Journal of Social-Political Studies of Iran's
Culture and History

Volume 5, Issue 1, pp 1-19

State-Building from Below: An Analysis of the Role of Subaltern Social
Groups in the Formation of the Saffarid Government Based on the
Subaltern Studies Approach

Alireza. Rostamani¹, Amir. Akbari^{2*}, Omid. Sepehri Rad²

¹ PhD Student in the history of Islamic Iran, Department of History, Boj.C., Islamic Azad University, Bojnourd, Iran

² Assistant Professor, Department of History, Boj.C., Islamic Azad University, Bojnourd, Iran

* Corresponding author email address: Amirakbari84@yahoo.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Rostamani, A., Akbari, A., & Sepehri Rad, O. (2026). State-Building from Below: An Analysis of the Role of Subaltern Social Groups in the Formation of the Saffarid Government Based on the Subaltern Studies Approach. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(1), 1-19.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

In this study, using the framework of Subaltern Studies and based on the theoretical perspectives of Ranajit Guha and Partha Chatterjee, the role of lower social groups such as ayyars (urban militias), Kharijites, and subaltern urban and rural strata in the process of Saffarid state formation in Sistan is examined. Contrary to traditional narratives that view the emergence of states as the product of elite actions and central powers, this article—emphasizing the concept of “state-building from below”—demonstrates that the Saffarids not only emerged from subaltern classes but also consolidated and expanded their rule through the coalition and support of these groups. The main research question is: how did subaltern social groups contribute to the formation, consolidation, and expansion of the Saffarid power, and what similarities and differences can be observed between this experience and other contemporary regional independent states? The research method is a historical-sociological analysis with a descriptive-analytical approach, relying on library sources and correlating data with the theoretical concepts of Subaltern Studies. The findings indicate that the ayyars and Kharijites, by forming popular networks, local resistance movements, and mobilizing social resources, not only elevated the Saffarids from subaltern strata to rulership but also established a new model of state-building based on social movements and peripheral resistance—a model that, compared to elite-driven contemporaneous states, possessed unique dynamics and vulnerabilities. The key points of the study emphasize the importance of subaltern actors, local identity, and the critique of centralist narratives of state formation.

Keywords: State-building from below, Saffarids, subaltern classes, ayyars, local identity, popular networks.

EXTENDED ABSTRACT

The historical experience of the Saffarid state in Sistan represents a crucial case for understanding the dynamics of “state-building from below” in the Iranian and broader Islamic context. Traditional historiography of early Islamic Iran has largely portrayed state formation as a process driven by elites, military commanders, and the central caliphate, thereby marginalizing the role of subaltern actors and local social groups. However, the emergence of the Saffarid dynasty in the ninth century demonstrates the opposite trajectory: a government that grew out of grassroots mobilization, popular networks, and the collective agency of marginalized classes. Drawing on the Subaltern Studies framework proposed by Ranajit Guha and Partha Chatterjee, this study reinterprets the Saffarid case as an outcome of social resistance, bottom-up mobilization, and the political empowerment of subordinate groups. Rather than perceiving the Saffarids merely as a military rebellion or a peripheral movement, the research conceptualizes their state formation as a form of popular revolution that originated within the urban and rural subaltern strata of Sistan, particularly among the ayyars (urban militias), Kharijites, and local peasants. Through a historical-sociological and descriptive-analytical methodology, the study integrates classical historical sources with the theoretical vocabulary of subaltern agency, emphasizing that power and legitimacy in this period were generated not from institutional hierarchies but through the moral, cultural, and organizational strength of local society (Chatterjee, 2004; Guha, 1982).

The theoretical foundation of this research lies in the Subaltern Studies school, which emerged in the 1980s as a critical intervention against elite-centered and colonial historiographies. Guha’s seminal critique of official Indian historiography and Chatterjee’s reinterpretation of politics “from the governed” provide a powerful analytical lens to reassess non-elite political formation in early Islamic Iran. This perspective allows the historian to relocate agency from courts and caliphates to the collective action of subaltern groups who, though politically marginalized, possessed significant moral and social capital (Chatterjee, 2004; Guha, 1982). Within this framework, the Saffarid movement is seen as an articulation of popular agency against both economic oppression and the centralized religious-military order of the Abbasid Caliphate. The subaltern actors—particularly the ayyars and Kharijites—transformed their social networks into organized resistance and eventually into a stable governing apparatus. Previous scholarship by Farrokh (Farrokh, 2011a, 2011b) and Jamshidi (H. Jamshidi, 2021; J. Jamshidi, 2021) reinforces this interpretation, arguing that the social and moral ethos of the lower classes was decisive in shaping the political destiny of early Iranian local dynasties. Thus, by engaging the Subaltern Studies paradigm, this article contests the classical assumption that sovereignty and statehood were monopolized by elites, presenting the Saffarids instead as an indigenous experiment in bottom-up state formation rooted in collective resistance, ethical solidarity, and the reclamation of local identity.

The social and historical context of Sistan prior to the rise of the Saffarids was characterized by systemic injustice, fiscal exploitation, and persistent tension between the local population and the central Abbasid administration. Heavy taxation, coercive governance by Arab-appointed officials, and the erosion of traditional local autonomy produced an atmosphere of resentment and chronic unrest. These conditions fostered the proliferation of self-organized resistance groups such as the ayyars—urban guild-like fraternities distinguished by their codes of honor, mutual assistance, and commitment to justice—and the Kharijites, religious dissidents who mobilized popular grievances into sustained insurgencies (Bastani Parizi, 2004; Onsor al-Maali, 2004; Saberi, 2012; Safa, 1999). The ayyars, embedded in the social fabric of towns and villages, played a pivotal role in organizing collective defense, redistributing wealth, and

safeguarding local communities from both foreign invasions and domestic tyranny. Their networks, described as “the invisible army of the people,” represented a form of proto-civil society that predated institutionalized governance. The Kharijites complemented this secular resistance with religious legitimacy, channeling the language of justice and equality to mobilize the masses. The combination of these two forces—the ethical solidarity of the ayyars and the ideological fervor of the Kharijites—produced a potent foundation for subaltern mobilization. Historical records suggest that by the mid-ninth century, the socio-political climate of Sistan was conducive to the rise of a popular leader capable of consolidating these energies into a coherent state project (Ghaderi, 2019; Moftakhari, 2000; Zarrinkoub, 2003).

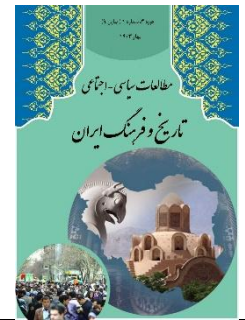
It was in this environment that Ya‘qub ibn Layth al-Saffar, a coppersmith by trade and an ayyar by association, emerged as the symbol and leader of the movement. His trajectory from a member of a local fraternity to the founder of an autonomous state encapsulates the essence of subaltern ascendancy. Historical narratives depict Ya‘qub as a man of humble origin, disciplined by the moral code of the ayyars and driven by a vision of justice that resonated deeply with the common people (Bosworth, 1994, 2013; Ravandi, 2003). His reliance on local militias, egalitarian distribution of spoils, and refusal to recognize the Abbasid caliph’s authority underscore the populist and independent character of his rule. Ya‘qub’s leadership illustrates how charisma rooted in moral credibility and community trust can substitute for aristocratic lineage in establishing political legitimacy. The alliances he forged with Kharijite militias and peasant groups further consolidated his power base, transforming dispersed local rebellions into a centralized yet socially embedded state. This dynamic aligns with the concept of “moral populism” found in the literature of Subaltern Studies, where legitimacy emerges from the collective moral order of the oppressed rather than institutional sanction (Abbasi, 2009; Fayyaz, 2016). Scholars have also noted that the economic and symbolic capital of the ayyars—grounded in mutual trust, self-sacrifice, and public service—constituted a form of social capital that bridged the gap between community solidarity and formal governance (Hobsbawm, 1959; Mohammadkhani, 2022; Taherkhani, 2013).

The Saffarid experiment in state-building demonstrates that social networks, when endowed with ethical coherence and organizational capacity, can evolve into durable political structures. The ayyars’ ability to mobilize large segments of society, their familiarity with local geography, and their effective use of guerrilla tactics made them a formidable alternative to conventional armies (Bosworth, 2013; Onsor al-Maali, 2004; Safa, 1999). Their integration into the Saffarid military and administrative apparatus institutionalized popular participation within the framework of governance. After the consolidation of Saffarid authority, many ayyars and their leaders were appointed to official posts, thus transferring the values of honesty, courage, and solidarity from civil society into the state structure (Bosworth, 1994). From the standpoint of subaltern theory, this incorporation represents the transformation of resistance into governance, where the previously marginalized actors reconfigure the language of power to reflect their own moral and social codes (Chatterjee, 2004). The resultant legitimacy was not derived from divine or dynastic right but from the trust and voluntary allegiance of the governed population (Ghanbari, 2018; Karimi, 2019; Ravandi, 2003). This configuration of power—anchored in the social capital of non-elite actors—helped the Saffarid state sustain its authority amidst external challenges and internal factionalism. In contrast with elite-driven states such as the Samanids or Buyids, whose legitimacy was brokered

through courtly patronage or religious endorsement, the Saffarids embodied a “plebeian polity,” grounded in grassroots consent and the moral economy of the people ([Eskandari, 2016](#); [Hobsbawm, 1959](#)).

The comparative and theoretical implications of this study extend beyond the Saffarid case. By situating the Saffarid state within the discourse of subaltern politics, it becomes clear that early Islamic Iran witnessed diverse trajectories of political formation, ranging from centralized bureaucratic models to locally autonomous movements. The Saffarids, as a paradigmatic instance of the latter, exemplify how marginal regions could transform peripheral resistance into stable governance through collective action, cultural cohesion, and popular legitimacy ([Shojaei Saen, 1997](#); [Zarrinkoub, 2003](#)). This framework also illuminates the transhistorical function of moral networks in state-making: similar to the role of peasant insurgencies and communal solidarities analyzed by Scott and Hobsbawm, the ayyars functioned as agents of both disruption and construction ([Hobsbawm, 1959](#); [Scott, 1985](#)). The transformation of their informal networks into the institutional foundation of the Saffarid state underscores the fluid boundary between rebellion and governance. Furthermore, the synthesis of cultural identity and political autonomy in the Saffarid experiment helped lay the groundwork for subsequent regional dynasties that sought legitimacy through local traditions and social alliances rather than imperial patronage. The endurance of this pattern across centuries suggests that subaltern forms of state-building, though often overshadowed by imperial narratives, constitute a recurrent theme in Iranian political history and a vital dimension of its continuity ([Bosworth, 2013](#); [Dehbashi, 2015](#); [Modarresi Tabatabaei, 2001](#)).

In conclusion, the rise and consolidation of the Saffarid state in Sistan signify a fundamental departure from elite-centered models of governance and demonstrate the historical capacity of subaltern actors to create enduring political structures. The Saffarids emerged not as instruments of an empire but as the institutional expression of popular resistance and communal solidarity. By channeling moral legitimacy, social trust, and organized collective action into the mechanisms of governance, they redefined the relationship between society and state. Their experience reveals that political authority, when grounded in grassroots participation and cultural authenticity, can achieve both stability and legitimacy without reliance on central imperial endorsement. Thus, the Saffarid state stands as a compelling historical testimony to the potential of “state-building from below,” offering valuable insight into how marginalized communities can transform resistance into rule and reshape the political landscape through collective agency, ethical leadership, and the enduring power of social networks.

دولت‌سازی از پایین: تحلیل نقش گروه‌های اجتماعی فرودست در شکل‌گیری حکومت صفاریان بر اساس رویکرد مطالعات فرودستان

علیرضا رستماني^۱، امیر اکبری^{۲*}، امید سپهری راد^۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ، واحد بجنورد، دانشگاه آزاد اسلامی، بجنورد، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ، واحد بجنورد، دانشگاه آزاد اسلامی، بجنورد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Amirakbari84@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصلی

نحوه استناد به این مقاله:

رستماني، علیرضا، اکبری، امیر، و سپهری راد، امید. (۱۴۰۵). دولت‌سازی از پایین: تحلیل نقش گروه‌های اجتماعی فرودست در شکل‌گیری حکومت صفاریان بر اساس رویکرد مطالعات فرودستان. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۳)، ۱-۱۹.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

در پژوهش حاضر، با بهره‌گیری از رویکرد مطالعات فرودستان و بر اساس چارچوب نظری راناجیت گوها و پارثا چاترجی، نقش گروه‌های اجتماعی پایین‌دست همچون عیاران، خوارج و لایه‌های فرودست شهری و روستایی در فرآیند دولت‌سازی صفاریان در سیستان مورد واکاوی قرار گرفته است. برخلاف روایت‌های سنتی که پیدایش دولت‌ها را محصول کنش نخبگان و قدرت‌های مرکزی می‌دانند، این مقاله با تأکید بر «دولت‌سازی از پایین» نشان می‌دهد صفاریان نه تنها از طبقات فرودست سربرآوردند، بلکه دولت خود را با اتکا به ائتلاف و حمایت این گروه‌ها تثبیت و گسترش دادند. سؤال اصلی تحقیق این است که: گروه‌های اجتماعی فرودست چگونه در شکل‌گیری، تثبیت و گسترش قدرت صفاریان نقش‌آفرینی کردند و این تجربه چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با دیگر دولت‌های مستقل منطقه‌ای دارد؟ روش پژوهش، تحلیل تاریخی-اجتماعی با رویکرد توصیفی-تحلیلی و تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و تطبیق داده‌ها با مفاهیم نظری مطالعات فرودستان است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد عیاران و خوارج، با تشکیل شبکه‌های مردمی، مقاومت محلی و بسیج منابع اجتماعی، نه تنها صفاریان را از طبقه فرودست به حاکمیت رساندند، بلکه الگوی نوینی از دولت‌سازی بر مبنای جنبش‌های اجتماعی و مقاومت پیرامونی را رقم زدند؛ الگویی که در مقایسه با دولت‌های نخبه‌محور هم‌عصر، واجد پویایی‌ها و آسیب‌پذیری‌های خاص خود است. نقاط کلیدی پژوهش، اهمیت نقش کنشگران فرودست، هویت محلی، و نقد روایت مرکزگرایی دولت‌سازی است.

کلیدواژگان: دولت‌سازی از پایین، صفاریان، طبقات فرودست، عیاران، هویت محلی، شبکه‌های مردمی.

مقدمه

در تاریخ ایران، شکل‌گیری دولت‌ها اغلب از زاویه تعامل و منازعه نخبگان سیاسی و اشرافیت محلی و رابطه آنها با قدرت مرکزی تبیین شده است. این رویکرد کلاسیک، نقش گروه‌های اجتماعی فرودست و حاشیه‌ای را یا نادیده گرفته یا صرفاً به عنوان نیروهای پیرو، واکنش‌گرا و فاقد کنش‌گری مستقل معرفی کرده است. با این حال، تجربه حکومت صفاریان در سیستان، چالشی مهم برای این روایت‌های مرکز‌گرا و نخبه‌محور به شمار می‌آید؛ چرا که دولت صفاریان نه از دل اشرافیت و دستگاه خلافت، بلکه از بطن جامعه فرودست و شبکه‌های اجتماعی و جنبش‌های مردمی برخاست. در بستر نارضایتی‌های فزاینده از مالیات‌های سنگین، سرکوب حکام عرب و بی‌عدالتی‌های نظامی-اجتماعی، گروه‌هایی چون عیاران، خوارج و دهقانان توانستند با تشکیل ائتلاف‌ها و جنبش‌های مقاومت، زمینه‌ساز ظهور و تثبیت یکی از نخستین دولت‌های مستقل ایرانی در عصر اسلامی شوند. برخلاف دولت‌های هم‌عصر همچون طاهریان و سامانیان که مشروعیت خود را از مرکز خلافت و نهادهای اشرافی می‌گرفتند، صفاریان به طور مستقیم از طبقات پایین جامعه قدرت گرفتند و با بهره‌گیری از شبکه‌های عیاری و پویایی جنبش‌های مردمی، دولت جدیدی را بر ساختند که نمونه‌ای کم‌نظیر از «دولت‌سازی از پایین» است. این تجربه تاریخی، ضرورت بازاندیشی در شیوه تحلیل فرآیند دولت‌سازی را ایجاب می‌کند؛ به‌ویژه آنکه نظریه مطالعات فرودستان (Subaltern Studies) که به بازیابی صدای گروه‌های پایین‌دست و نقش‌آفرینی فعال آنان در تحولات تاریخی می‌پردازد، امکان تفسیر تازه‌ای از تجربه صفاریان را فراهم می‌سازد. در این چارچوب، مسئله اصلی پژوهش آن است که چگونه کنش جمعی گروه‌های اجتماعی فرودست، به‌ویژه عیاران و خوارج، توانست مسیر قدرت را تغییر داده و زمینه دولت‌سازی صفاریان را از دل مقاومت، جنبش و بسیج مردمی رقم بزند و این فرایند چه تمایزها و شباهت‌هایی با دیگر دولت‌های مستقل منطقه‌ای داشته است. برای پاسخ به این پرسش، روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل منابع کتابخانه‌ای است و با الهام از مفاهیم مطالعات فرودستان، به ارزیابی نقش نیروهای غیرنخبه در پیدایش و پایداری دولت صفاریان پرداخته می‌شود تا ضمن نقد روایت‌های نخبه‌محور و مرکز‌گرا، نقش واقعی جامعه و نیروهای حاشیه‌ای در تاریخ ایران آشکار گردد.

مبانی نظری تحقیق

نظریه مطالعات فرودستان نخستین بار در دهه ۱۹۸۰ میلادی توسط گروهی از مورخان هندی، به‌ویژه رانا جیت گوها، به‌عنوان واکنشی انتقادی به تاریخ‌نگاری‌های نخبه‌محور و استعماری پدید آمد. این رویکرد، با تمرکز بر بازسازی صدای گروه‌های غیرنخبه، پایین‌دست و حاشیه‌ای در جوامع استعمارزده، به تحلیل نقش فعال و تعیین‌کننده این طبقات در فرآیندهای اجتماعی، سیاسی و حتی شکل‌گیری دولت‌ها می‌پردازد. گوها در اثر بنیادین خود با عنوان «در باب برخی جنبه‌های تاریخ‌نگاری هند مستعمره» تصریح می‌کند که تاریخ رسمی همواره مبتنی بر روایت‌های نخبگان سیاسی، دولت‌های استعماری و نیروهای مسلط بوده است، حال آن‌که نیروهای اجتماعی فرودست، با کنش جمعی و مقاومت مستمر، عامل تغییرات بنیادی در ساختار قدرت بوده‌اند (Guha, 1982). پارثا چاترجی در کتاب مهم خود «سیاست مردمان تحت حکومت» (The Politics of the Governed) بر این دیدگاه تأکید می‌ورزد که سیاست واقعی و فرآیندهای معنادار قدرت، نه در نهادهای رسمی و ساختارهای بروکراتیک، بلکه در میان لایه‌های غیررسمی جامعه و در دل گروه‌های حاشیه‌ای و تحت سلطه شکل می‌گیرد. به باور او، نادیده گرفتن این بُعد از سیاست، به تحلیلی ناقص از پویایی قدرت در جوامع پسااستعماری می‌انجامد. چاترجی معتقد است برای درک دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی، باید سیاست، مقاومت، شبکه‌سازی و دولت‌سازی را از منظر فرودستان بازخوانی کرد؛ جایی که جنبش‌های مردمی، هویت‌های اجتماعی و سازوکارهای محلی، نقشی اساسی در خلق قدرت و بازآرایی نظم موجود ایفا می‌کنند (Chatterjee, 2004).

در این چارچوب، پژوهش حاضر با الهام از آموزه‌های مطالعات فرودستان، به تحلیل دولت‌سازی صفاریان در سیستان می‌پردازد؛ یعنی فرآیندی که نه از تعامل نخبگان با مرکز خلافت، بلکه از دل ائتلاف‌های مردمی، جنبش‌های عیاری و مقاومت گروه‌های اجتماعی فرودست، شکل گرفت و تثبیت شد. عیاران، خوارج، دهقانان و لایه‌های پایین جامعه سیستان، به عنوان کنشگرانی فعال و نه صرفاً تابع، توانستند با شبکه‌سازی، بسیج اجتماعی و مقاومت مستمر، بنیان یک دولت مستقل ایرانی را در حاشیه خلافت اسلامی پی‌ریزی کنند.

مفاهیمی چون «تاریخ‌نگاری از پایین» (History from Below)، «کنش جمعی فرودستان» و «سیاست مقاومت» ستون‌های نظری این پژوهش هستند. در این نگاه، دولت‌سازی یک فرآیند صرفاً بالا به پایین و محصول نخبگان نیست؛ بلکه می‌تواند جنبشی از پایین، مبتنی بر پیوند نیروهای اجتماعی غیررسمی، بسیج منابع محلی و بازتعریف اقتدار از سوی جامعه باشد. تجربه صفاریان نشان می‌دهد که شکل‌گیری قدرت سیاسی، در مواردی خاص، نتیجه ائتلاف و کنشگری فرودستان است که می‌تواند به تضعیف گفتمان مرکزگرای دولت‌سازی و حتی تغییر ساختارهای قدرت بیانجامد. در این میان می‌توان به کتاب «تحولات ساختار اجتماعی سیستان در عصر صفاریان»، شاره نمود، نویسنده با تکیه بر منابع تاریخی و تحلیل جامعه‌شناختی، نقش گروه‌های فرودست و عیاران را در شکل‌گیری دولت صفاریان به تفصیل بررسی می‌کند و به پیوند فرهنگ عیاری با دولت‌سازی از پایین تأکید دارد (Farrokh, 2011a, 2011b) و نیز کتاب «فرودستان و دولت در تاریخ ایران» نوشته جمشید جمشیدی، با تمرکز بر مطالعات تطبیقی دولت‌سازی از پایین، تلاش می‌کند نشان دهد چگونه گروه‌های فرودست در قالب جنبش‌های مردمی، ساختار قدرت را دگرگون ساخته‌اند (H. Jamshidi, 2021; J. Jamshidi, 2021).

بدین ترتیب، این تحقیق با تکیه بر نظریه مطالعات فرودستان و با بهره‌گیری از مفاهیم مذکور، تلاش می‌کند نه تنها سهم بازیگران حاشیه‌ای را در دولت‌سازی صفاریان روشن سازد، بلکه الگویی بدیل برای فهم تحول قدرت، دولت و جامعه در تاریخ ایران ارائه دهد.

پیشینه تحقیق

مطالعه فرایند دولت‌سازی صفاریان و نقش گروه‌های اجتماعی فرودست در پیدایش و تثبیت این حکومت، طی چند دهه اخیر با رویکردهای متفاوتی از سوی پژوهشگران ایرانی و غیرایرانی بررسی شده است. اغلب پژوهش‌های کلاسیک درباره صفاریان، بر ویژگی‌های نظامی و نقش رهبران کاریزماتیک مانند یعقوب لیث متمرکز بوده‌اند و ریشه‌های اجتماعی و مردمی این دولت را در حاشیه قرار داده‌اند. با این حال، جریان‌های نوین تاریخ‌نگاری، به‌ویژه در پیوند با نظریه مطالعات فرودستان، تلاش کرده‌اند صدای گروه‌های پایین‌دست و نقش آنان را در تحول ساختارهای قدرت و دولت‌سازی در ایران و جهان اسلام بازایی کنند.

در پژوهش‌های فارسی، آثار کلاسیکی همچون «تاریخ سیستان» (نویسنده ناشناس)، «صفاریان» اثر C.E. Bosworth (ترجمه غلامرضا سبحان)، و کتاب «تاریخ ایران بعد از اسلام» نوشته عبدالحسین زرین‌کوب، با توصیف روند تاریخی شکل‌گیری حکومت صفاریان و توجه به زمینه‌های اجتماعی سیستان، تا حدی نقش جنبش‌های مردمی و گروه‌های عیاران و خوارج را بازتاب داده‌اند (Bosworth, 1994). عبدالحسین زرین‌کوب در آثار خود، به تأثیر عیاران و فرودستان بر مقاومت منطقه‌ای علیه دستگاه خلافت اشاره می‌کند و سیستان را به عنوان بستری برای ظهور جنبش‌های ضدمرکزی و مردمی معرفی می‌نماید (Zarrinkoub, 2003). محمدجواد مشکور و حمید آریان‌پور نیز در مقالات و کتب تخصصی، به جایگاه اجتماعی-فرهنگی عیاران و شبکه‌های مردمی صفاریان پرداخته‌اند.

در سال‌های اخیر، برخی پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌های دانشگاهی، با نگاهی جامعه‌شناختی‌تر به فرآیند دولت‌سازی صفاریان توجه کرده‌اند؛ از جمله رساله دکتری احمد صابری (۱۳۹۱) با عنوان «بررسی زمینه‌های اجتماعی و سیاسی ظهور صفاریان» که به تعامل میان گروه‌های فرودست و طبقات بالادست در ساخت دولت صفاری می‌پردازد (Saberi, 2012). هم‌چنین مقاله‌های منتشرشده در مجلات تاریخ اسلام و

مطالعات تمدنی، تلاش کرده‌اند پیوند مقاومت محلی، هویت ایرانی و الگوی دولت‌سازی از پایین را تحلیل نمایند (Eskandari, 2016; Shojaei Saen, 1997).

در ادبیات لاتین، مهم‌ترین پژوهش‌های مستقیم درباره صفاریان و زمینه‌های اجتماعی آن‌ها متعلق به C.E. Bosworth است. او در آثار خود به تحلیل خاستگاه مردمی صفاریان، نقش عیاران و تفاوت این دولت با دیگر حکومت‌های معاصر می‌پردازد (Bosworth, 1994). همچنین مقالاتی در دانشنامه ایرانیکا و انتشارات بریل به نقش شبکه‌های مردمی و کنش‌گری گروه‌های غیرنخبه در ساختار قدرت صفاریان اشاره دارند (Bosworth, 1994, 2013; Daniel, 1989).

در حوزه نظریه‌های اجتماعی، آثار راناجیت گوها (Guha, 1982) و پارثا چاترجی (Chatterjee, 2004) بنیان‌های رویکرد مطالعات فرودستان را شکل داده‌اند و با تأکید بر بازیابی صدای گروه‌های غیرنخبه و نقش آن‌ها در تحول سیاسی و اجتماعی، الهام‌بخش پژوهش‌های تطبیقی درباره دولت‌سازی در جوامع غیرغربی بوده‌اند. جیمز سی. اسکات (Scott, 1985) با مفهوم «سلاح‌های ضعیفان» و اریک هابسبام (Hobsbawm, 1959) با کتاب «شورش‌های بدوی»، تحلیلی جامعه‌شناختی از نقش گروه‌های پایین‌دست در تحولات سیاسی و اجتماعی ارائه داده‌اند که در تحلیل نمونه صفاریان نیز قابل بهره‌برداری است.

جمع‌بندی ادبیات موجود نشان می‌دهد که اگرچه پژوهش‌های فراوانی درباره صفاریان و بستر اجتماعی سیستم انجام شده، اما تحلیل دولت‌سازی صفاریان از منظر مطالعات فرودستان، و با تأکید بر نقش کنشگری عیاران، خوارج و دهقانان، هنوز نیازمند پژوهش‌های بیشتری است. نوآوری این مقاله در همین زاویه نظری و پیوند تطبیقی با دستاوردهای جدید تاریخ‌نگاری اجتماعی و نظریه فرودستان است؛ تا بتواند تحلیلی متفاوت و عمیق‌تر از ساخت قدرت، هویت محلی و تحول دولت در تاریخ ایران ارائه کند.

زمینه‌های اجتماعی و تاریخی سیستم پیش از ظهور صفاریان

استان سیستان در دوران پس از اسلام، همواره بستر تحولات اجتماعی و مقاومت‌های منطقه‌ای بوده است. این ناحیه با پیشینه کهن زرتشتی، روایت‌های پهلوانی و سنت‌های مردمی، به‌ویژه در حماسه‌های ملی چون داستان رستم و گرشاسپ، روحیه‌ای مستقل و مقاومت‌جو در برابر سلطه قدرت مرکزی پرورده بود (Bosworth, 1994, 2013; Safa, 1999). فتح سیستان به دست اعراب در قرن اول هجری و اعمال سیاست‌های مالیاتی سنگین و سرکوب‌گرانه از سوی نمایندگان خلافت، بر نارضایتی و احساس بی‌عدالتی مردم افزود. این احساس بیگانگی نسبت به خلافت و وابستگان آن، در کنار مقاومت‌های مکرر محلی، بستری مناسب برای رشد جنبش‌های اجتماعی و گروه‌های فرودست فراهم ساخت (Bastani Parizi, 2004). نقش محوری گروه‌های مذهبی معترض، به‌ویژه خوارج، در بسیج مردمی و تضعیف اقتدار خلفا بررسی شده و نشان داده شده است که اتحاد خوارج با عیاران، دولت صفاریان را در برابر حملات خارجی مقاوم ساخت (Ghaderi, 2019) و همچنین مفتخری بیان می‌کند که نقش خوارج در تحولات نخستین اسلامی سیستان، فراتر از اعتراضات مذهبی، بر سازماندهی جنبش‌های اجتماعی و توسعه الگوهای مقاومت محلی تأثیرگذار بوده است (Moftakhari, 2000).

در این شرایط، ساختار اجتماعی سیستان از لایه‌های مختلفی تشکیل می‌شد که مهم‌ترین آن‌ها دهقانان، عیاران و گروه‌های مذهبی و سیاسی مخالف خلافت نظیر خوارج بودند. دهقانان که مالکیت زمین و جایگاه اجتماعی ویژه‌ای داشتند، عموماً نمایندگان سنت‌های ایرانی و حامیان هویت محلی محسوب می‌شدند (Zarrinkoub, 2003). عیاران یا جوان‌مردان، طبقه‌ای از فرودستان شهری با روحیه‌ای جمعی، آداب ویژه، و شبکه‌های خودیار بودند که به عنوان نیروی اجتماعی تأثیرگذار، هم در دفاع از مردم و هم در به چالش کشیدن حکومت‌های مرکزی نقش‌آفرینی می‌کردند (Onsor al-Maali, 2004). گروه خوارج نیز که ابتدا به دلایل مذهبی با خلافت اموی و سپس عباسی مخالفت کردند، به تدریج در سیستم پایگاه مردمی یافته و با شبکه‌سازی اجتماعی، به موتور محرک اعتراض‌های ضدمرکزی تبدیل شدند (Sabeti, 2012).

در مجموع، فضای اجتماعی سیستان پیش از صفاریان را می‌توان فضایی آکنده از نارضایتی، مقاومت فرهنگی، و پیوند میان عناصر بومی و گروه‌های اجتماعی فرودست دانست. این شرایط زمینه را برای آن فراهم کرد که جنبش‌های مردمی، با رهبری افرادی برخاسته از طبقات پایین (مانند یعقوب لیث)، بتوانند دولت‌سازی را از پایین و با اتکا به قدرت جمعی و شبکه‌های اجتماعی رقم بزنند. رویکرد مطالعات فرودستان نیز تأکید می‌کند که تحولات بنیادین تاریخی، غالباً نه از تعامل نخبگان بلکه از مقاومت، سازمان‌یابی و کنش جمعی نیروهای فرودست برمی‌خیزد (Chatterjee, 2004; Guha, 1982).

نقش عیاران در شکل‌گیری شبکه اجتماعی ضد حکومتی

در تاریخ اجتماعی ایران، مفهوم «عیاری» و نقش عیاران به عنوان یک گروه اجتماعی-فرهنگی فرودست، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. عیاران را می‌توان از مهم‌ترین شبکه‌های اجتماعی غیررسمی و کنش‌گر در جامعه شهری و نیمه‌شهری ایران به‌شمار آورد که از دوران ساسانی تا قرون میانه اسلامی، نقش مؤثری در پویایی اجتماعی، مقاومت در برابر ظلم و حتی دولت‌سازی ایفا کردند (Onsor al-Maali, 2004; Safa, 1999). عیاران در ادبیات فارسی و عربی، گاه با صفاتی مانند جوان‌مردان، فتیان، اهل مرام و اهل فتوت توصیف شده‌اند و بسیاری از ویژگی‌های مثبت مانند وفاداری، صداقت، پابندی به قول، شجاعت، حمایت از محرومان و مبارزه با ظلم را به ایشان نسبت داده‌اند. در سیستان و خراسان، عیاران به‌ویژه پس از استقرار اسلام و در دوره خلافت اموی و عباسی، به یکی از مهم‌ترین نیروهای مقاومت شهری و روستایی تبدیل شدند. زمینه پیدایش این شبکه‌های اجتماعی را باید در شرایط خاص منطقه جست‌وجو کرد: ساختار اجتماعی متکثر، فشارهای مالیاتی و حکومتی، فاصله جغرافیایی از مرکز خلافت، پیوندهای قوی محلی و نیاز به سازمان‌دهی دفاعی و امنیتی، همگی زمینه‌ساز ظهور عیاران و تقویت کارکرد جمعی آنان شد (Bastani Parizi, 2004).

عیاران علاوه بر اینکه حلقه‌های بسته و همبسته‌ای با قوانین و رسوم خاص خود داشتند، به تدریج به شبکه‌هایی اجتماعی بدل شدند که با بسیج توده‌های فرودست، ظرفیت مداخله در امور سیاسی، نظامی و حتی اقتصادی را یافتند. مرام‌نامه‌ها و آیین‌های ویژه عیاران، بر سوگند به یزدان، راستی و عدم خیانت تأکید داشت و همین اخلاق جمعی باعث اعتماد مردمی به آنها و جذب افراد تازه‌وارد به شبکه‌های عیاری می‌شد (Onsor al-Maali, 2004).

به لحاظ جامعه‌شناختی، عیاران نمونه‌ای از «گروه‌های میانجی» در تحلیل‌های مدرن جامعه‌شناسی سیاسی به‌شمار می‌آیند؛ گروه‌هایی که در فقدان نهادهای رسمی و در شرایط بحران مشروعیت یا خلأ قدرت، می‌توانند پیونددهنده مردم و نهاد قدرت باشند (Hobsbawm, 1959). به بیان دیگر، عیاران به دلیل اعتماد اجتماعی، اعتبار معنوی و شبکه‌های خودیار، هم ابزار مقاومت بودند و هم به وقت لزوم، ابزاری برای انتقال رهبری اجتماعی به دولت جدید. در روایت منابع کهن، از حلقه عیاران به عنوان «جوانمردان کوی و بازار» یاد شده که با کارهای عام‌المنفعه، دفاع از مظلوم، مبارزه با حکام ستمگر و حتی تقابل با سپاهیان حکومت مرکزی، نفوذ اجتماعی و قدرت خود را گسترش می‌دادند (Safa, 1999). به بیانی دیگر تحلیل زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی، نشان می‌دهد چگونه ائتلاف میان عیاران، دهقانان و فرودستان باعث تداوم مقاومت و ایجاد نوعی مشروعیت مردمی برای دولت صفاریان شد (Abbasi, 2009). همچنین فیاضی در کتاب «سرمایه اجتماعی در ایران» بیان می‌دارد. نقش شبکه‌های غیررسمی و اعتماد اجتماعی در شکل‌گیری دولت‌های مردمی مانند صفاریان می‌پردازد و تأکید دارد که همین سرمایه اجتماعی، رمز پایداری قدرت در سیستان بوده است (Fayyaz, 2016).

چرایی رشد جامعه عیاری در سیستان

سیستان در سده‌های میانه اسلامی، به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی، پیشینه اسطوره‌ای و وجود سنن کهن پهلوانی، فضایی مساعد برای رشد فرهنگ عیاری بود. هم‌زمان با افزایش فشار مالیاتی و سوءرفتار حکام عرب و نمایندگان خلافت عباسی، نیاز به شکل‌گیری شبکه‌هایی

برای دفاع از منافع محلی و مقابله با ستم حکومتی شدت یافت. عیاران که با نظام سوگند و وفاداری و پیوند خونی و قبیله‌ای رشد می‌کردند، عملاً تبدیل به ارتش نامرئی مردم و نیروی دفاعی غیررسمی جامعه شدند (Bosworth, 2013). بسیاری از جنبش‌های محلی سیستان، به رهبری یا حمایت عیاران آغاز و گسترش یافت؛ تا جایی که هیچ جنبش جدی بر ضد مرکز خلافت یا والیان منصوب از بغداد، بدون حمایت یا حداقل بی‌طرفی عیاران، موفق نمی‌شد.

در منابع کهن، از عیاران به عنوان «اصحاب فتوت» یاد می‌شود؛ گروهی که وفاداری به ارزش‌های اخلاقی، حمایت از فقرا و مبارزه با ظلم را جزو اصول بنیادین خود می‌دانستند (Onsor al-Maali, 2004). ویژگی مهم عیاران، استقلال فردی و جمعی بود؛ آنان به ندرت وابسته به قدرت مرکزی یا اشرافیت محلی بودند و همین امر سبب می‌شد در بزنگاه‌های تاریخی، نقش کلیدی در هدایت یا حمایت از جنبش‌های مردمی ایفا کنند. به بیانی دیگر مقاومت مردمی و نقش شبکه‌های عیاری در دولت‌سازی صفاریان با مطالعه اسناد تاریخی و تحلیل ساختار اجتماعی سیستان، نشان می‌دهد که عیاران نه تنها گروهی نظامی بلکه کنشگران فعال اجتماعی و فرهنگی بوده‌اند که توانسته‌اند سرمایه اجتماعی لازم برای دولت‌سازی از پایین را فراهم کنند (Taherkhani, 2013). در این میان محمدخانی در کتاب «مطالعات فرودستان و تاریخ‌نگاری نوین ایران» تأکید می‌کند که تاریخ‌نگاری از پایین، امکان توجه به نقش عیاران و دیگر گروه‌های فرودست را در تحولات سیاسی ایران فراهم کرده است (Mohammadkhani, 2022).

یعقوب لیث صفار و رابطه‌اش با عیاران

یعقوب لیث، بنیان‌گذار صفاریان، خود از دل شبکه عیاران برخاست. او پیش از هرچیز به عنوان مردی از میان طبقات پایین جامعه و عضوی از عیاران شناخته می‌شد؛ شهرت، مشروعیت و اعتبار اجتماعی یعقوب نزد مردم، بیش از آنکه متکی به نسب، قدرت اقتصادی یا حمایت اشراف باشد، ناشی از شجاعت، عدالت‌خواهی و عضویت فعال او در شبکه‌های عیاری بود (Bastani Parizi, 2004; Ravandi, 2003). در روایات آمده است که یعقوب لیث در ابتدا با صالح بن نصر - یکی از سرداران شورشی - همکاری کرد و با اتکا به محبوبیت خود نزد عیاران، به مقام سرهنگی رسید. با گذر زمان، یعقوب با فداکاری، شجاعت در نبرد و مردم‌داری، حلقه‌ای از فداییان و پیروان وفادار پیرامون خود ایجاد کرد و به تدریج رهبری جنبش‌های ضدحکومتی و مقاومت محلی را به دست گرفت (Onsor al-Maali, 2004). فرخ بیان می‌کند که در روند دولت‌سازی صفاریان، پیوند میان سرمایه اجتماعی عیاران و دهقانان با ساختار اقتصادی منطقه سیستان باعث شد قدرت صفاریان جنبه بومی و پایدار پیدا کند (Farrokh, 2011a, 2011b).

تحلیل تجربه یعقوب نشان می‌دهد که انتقال رهبری از شبکه عیاران به دولت صفاری، نه یک کودتا یا اقدام نخبه‌گرایانه، بلکه یک روند تدریجی و مبتنی بر اعتماد مردمی، همبستگی جمعی و کارآمدی شبکه‌های عیاری بود. یعقوب با جذب نیروهای عیار، استفاده از ظرفیت شبکه‌های مردمی، بسیج منابع محلی و تکیه بر اخلاق عیاری، موفق شد هم در نبردهای نظامی پیروز شود و هم مشروعیت لازم برای تأسیس دولت جدید را کسب کند. درمقایسه نقش مردم در دولت‌سازی حکومت صفریان می‌توان به تفاوت آنها با دولت آل بویه مقایسه نمود دولتی که دارای مشروعیت مردمی بود اما تفاوتش با صفاریان این بود که صفاریان، برخلاف آل بویه، بیش از هر چیز بر حمایت مردمی و شبکه‌های فرودست تکیه داشته‌اند و همین تفاوت موجب ثبات بیشتر دولت در برابر بحران‌ها شد (Samiee, 2014) و یا به بیان دیگر پیوند هویت بومی و مقاومت مردمی باعث ظهور دولت صفاریان گردید. دولت صفاریان نتیجه همگرایی سنت‌های محلی و اعتراضات فرودستان بوده است (Abbasi, 2009).

نقش جامعه عیاری در قدرت رسانی صفاریان

يکي از برجسته‌ترين ابعاد نقش عياران در فرآيند دولت‌سازي صفاريان، توانايي آنان در بسيج اجتماعي و نظامي توده‌هاي مردم سيستان بود؛ ظرفيتي که نه تنها زاييده ساختار دروني، مرام‌نامه‌ها و سنت‌هاي عياري، بلکه نتيجه جايگاه تاريخي و اعتماد اجتماعي به اين گروه فرودست بود. تحليل کارکرد بسيج‌گري عياران مستلزم بازخواني ريشه‌هاي اجتماعي، مناسبات ساختاري و ويژگي‌هاي فرهنگي اين شبکه در بستر سيستان است. در ارتباط با بسترهاي اجتماعي و تاريخي بسيج عياران مي‌توان گفت، سيستان از ديرباز به عنوان يکي از مناطق مرزي و حاشيه‌اي ايران، به سبب ويژگي‌هاي جغرافيايي، جمعيتي و سياسي، محل تقاطع نيروهاي محلي، مهاجمان بيروني و دستگاه خلافت بوده است (Safa, 1999).

در چنين فضايي، لزوم دفاع از جامعه در برابر تهديدات نظامي، ماليات‌هاي سنگين، غارت قبايل بيگانه و فشار واليان خشن، نيازمند گروه‌هايي بود که هم شجاعت و هم انسجام و کارآمدی اجتماعي داشته باشند (Zarrinkoub, 2003). عياران دقيقاً در همين بستر سربرآوردند و به مرور به نيروي دفاعي و سازمان‌دهنده جامعه محلي بدل شدند. در منابع کهن از عياران با صفاتي چون مردان روزهاي سخت، دليران شبانه، و حافظان کوچه و بازار ياد شده است (Onsor al-Maali, 2004). آنان با تقسيم وظائف، تنظيم سلسله‌مراتب، پيمان‌هاي وفاداري و شبکه‌هاي اطلاعاتي، قادر بودند در کوتاه‌ترين زمان ممکن، صدها و حتي هزاران نيروي داوطلب يا مزدور را براي مقابله با تهديدات بسيج کنند. نمونه‌هايي از اين بسيج‌گري را در مقابله با حملات واليان عرب يا شورش عليه باج‌خواهان خلافت مي‌توان ديد.

ساختار سازماني عياران و ظرفيت نظامي جامعه عياري عاملی قدرتمند در شکل‌گيري قدرت اجتماعي جامعه فرودستان در جامعه سيستان بود. عياران برخلاف برخي گروه‌هاي اجتماعي ديگر، از ساختار نسبتاً منظم و مبتني بر سلسله‌مراتب برخوردار بودند. در منابعي چون «قابوس‌نامه» يا «تاريخ سيستان» به وجود سرعياران، سرحلقه‌ها و شبکه‌هاي فرعي اشاره شده است که با تقسيم کار و ايجاد نظم، مسئوليت‌هاي نظامي و اجتماعي را به درستي ميان اعضا توزيع مي‌کردند (Onsor al-Maali, 2004). وجود چنين ساختاري موجب مي‌شد در هنگام بحران، عياران بتوانند نيروهاي داوطلب را به شکل منظم و در قالب دسته‌ها و واحدهاي نظامي سازمان‌دهي کنند.

برخي عياران، پس از نمايش لياقت و شجاعت در ميدان نبرد، به مراتب بالاي فرماندهي رسيدند و حتي بخشي از سپاه صفاريان را تشکيل دادند. يعقوب ليث، که خود سابقه عضويت فعال در شبکه‌هاي عياري داشت، بخش مهمي از قدرت نظامي‌اش را مديون همين نيروهاي آموزش‌ديده و وفادار بود (Bosworth, 1994, 2013; Ravandi, 2003). بسياري از پيروزي‌هاي اوليه صفاريان در برابر لشکريان عباسي، ساساني و حتي حکام محلي، ناشی از توانايي عياران در بسيج، شبیخون، پنهان‌کاري و ضربات غافلگيرانه بود. نمونه‌هاي متعددي از بسيج اجتماعي و نظامي عياران در منابع تاريخي ذکر شده است. به عنوان مثال، در شورش‌هاي متعدد بر ضد نمايندگان خلافت عباسي، عياران نقش ستون فقرات اين حرکت‌ها را داشتند. در روايت حمله به لشکر عباسي به رهبري عيسي بن علي، آمده است که عياران با فراخوان مردمی، در مدت کوتاهی توانستند نيروي قابل توجهي بسيج کرده، مواضع دشمن را غافلگير و آنان را از سيستان بيرون کنند (Bosworth, 2013). در نمونه‌اي ديگر، پس از آنکه لشکر خلافت به رهبري عبدالله بن طاهر قصد سرکوب شورش سيستان را داشت، عياران با شگردهاي خاص خود - از جمله حملات شبانه، استفاده از کوچه‌هاي تنگ، سنگ‌اندازی و جنگ‌هاي نامنظم - تلفات سنگيني به سپاه اعزامي وارد کردند و زمينه پيروزي نهايي شورشيان را فراهم ساختند (Zarrinkoub, 2003).

توانمندی عياران در بسيج مردمی، محدود به مقابله با حکام عباسي يا مأموران ماليات نبود؛ آنان در مواقع هجوم قبايل بيگانه، راهزنان و حتي در حمايت از مناطق آسيب‌ديده از بلايای طبيعي، مي‌توانستند جمعيت چشمگيري را سازمان‌دهي کنند. وجود نوعي آموزش نظامي غيررسمي، فنون شجاعت، دلاوري و جنگ چريکي باعث مي‌شد عياران حتي در برابر لشکرهاي بزرگ، مقاومت مؤثر داشته باشند (Onsor al-Maali, 2004). اين قابليت در دوران يعقوب ليث به اوج خود رسيد؛ جايي که صفاريان با اتکا به عياران نه تنها سيستان، بلکه بخش‌هاي مهمي

از خراسان، فارس و ماوراءالنهر را تحت نفوذ خود درآوردند (Bosworth, 2013). نقش عیاران فراتر از بعد نظامی، در بسیج اجتماعی و فرهنگی نیز حائز اهمیت بود. آنان با برگزاری مراسم فتوت، پشتیبانی از خانواده شهدا، حمایت از آسیب‌دیدگان و حتی توزیع غنایم جنگی میان فقرا، پیوند عمیقی با مردم‌مادی برقرار می‌کردند (Safa, 1999; Onsor al-Maali, 2004). همین رفتارها موجب محبوبیت و اعتماد توده‌های مردم به عیاران شده بود؛ اعتماد و مقبولیتی که هر حکومتی در پی آن بود. دراین میان شایسته است برخی انعکاس نظرات پژوهشگران را برای تکمیل بحث فراهم آوریم:

جمشیدی در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی نظریه سرمایه اجتماعی در دولت‌سازی محلی سیستان» محققان بر اهمیت شبکه‌های غیررسمی و سرمایه اجتماعی عیاران تأکید می‌کنند و پیوند میان اعتماد عمومی و تداوم مقاومت علیه قدرت مرکزی را تحلیل می‌کنند (J. Jamshidi, 2021). در پژوهش «جامعه‌شناسی عیاران در ایران میانه» نویسنده با رویکرد جامعه‌شناختی نشان می‌دهد که ساختار عیاران مبتنی بر همبستگی و اخلاق جمعی بوده و همین ویژگی عامل موفقیت آن‌ها در بسیج فرودستان و تأثیرگذاری بر سیاست و قدرت محلی شده است (Malayeri, 1993). کتاب «جنبش‌های مردمی و دولت‌های محلی در ایران» نوشته فرخ، ضمن بررسی تطبیقی دولت صفاریان و دیگر دولت‌های منطقه‌ای، به نقش حیاتی شبکه‌های مردمی و فرودستان در دوام این حکومت‌ها اشاره می‌کند (Farrokh, 2011a, 2011b).

استفاده از ظرفیت عیاران پس از تأسیس دولت صفاریان

پس از تثبیت دولت صفاری، عیاران بخش مهمی از نیروهای نظامی و امنیتی حکومت را تشکیل دادند. یعقوب لیث و برادرش عمرو لیث، با به‌کارگیری تجربه و وفاداری عیاران، هسته نخستین سپاه صفاریان را شکل دادند. بسیاری از مناصب نظامی، امنیتی و حتی اداری به عیاران تعلق گرفت و از این طریق سنت مقاومت، مردم‌داری و اخلاق جوانمردانه به ساختار دولت جدید انتقال یافت (Bosworth, 1994, 2013).

تحلیل نظری و مقایسه تطبیقی بر اساس نظریه فرودستان

در چارچوب نظریه مطالعات فرودستان، عیاران نمونه‌ای عالی از «کنشگری فرودست» به شمار می‌آیند؛ گروهی که فراتر از نقش پیرو، به بازیگران فعال و حتی دولت‌ساز بدل شدند. مشابه چنین نقشی را می‌توان در فتیان بغداد یا شورش بردگان زنگیان در جنوب عراق یافت. اما عیاران سیستان به واسطه پیوند عمیق با مردم و ظرفیت سازمانی بالا، قدرت بسیج، ابتکار عمل و پایداری بیشتری از خود نشان دادند. حمایت مردمی و مشروعیت اجتماعی، اصلی‌ترین سرمایه هر جنبش اجتماعی و به‌ویژه دولت‌سازی از پایین است؛ عاملی که موفقیت یا شکست قیام‌ها و تغییرات ساختاری در جامعه را تعیین می‌کند. در تجربه دولت صفاریان، عیاران نه فقط نیروی نظامی یا پیشقراول شورش‌های مردمی بودند، بلکه ستون فقرات مشروعیت و مقبولیت اجتماعی دولت جدید به شمار می‌آمدند. این مشروعیت، برخلاف مشروعیت‌های مبتنی بر نسب، شریعت یا فرمان خلافت، بر اعتماد، باور، همبستگی و سرمایه اجتماعی ناشی از سال‌ها کنشگری اجتماعی و اخلاقی عیاران استوار بود. برای فهم بهتر این موضوع، لازم است پویایی حمایت مردمی از عیاران و چگونگی انتقال آن به ساخت قدرت صفاریان را در ابعاد فرهنگی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی تحلیل کنیم.

الف) عیاران به مثابه سرمایه نمادین و مرجعیت اخلاقی جامعه

در جامعه ایرانی و به‌ویژه سیستان عیاران نقش فراتر از یک گروه نظامی یا جوانمرد ایفا می‌کردند؛ آنان به دلیل پایبندی به ارزش‌های اخلاقی، ساده‌زیستی، پاکدستی، وفاداری، سخاوت و دفاع از مظلومان، به سرمایه‌های نمادین و الگوهای اخلاقی جامعه بدل شدند (Onsor al-Maali, 2004; Safa, 1999). اعتبار و نفوذ عیاران تا آنجا بود که مردم کوچه و بازار، حتی در مواقع بحران، داوری و میانجیگری آنان را بر

داوري اشراف يا واليان ترجيح مي‌دادند. حضور فعال عياران در زندگي روزمره، مشاركت در مناسك ديني و فرهنگي، و حمايت عملي از فرودستان و آسيب‌ديدگان، آنان را به نقطه اتكاي اصلي جامعه در زمان فقدان يا ضعف دولت تبديل كرد (Bosworth, 2013).

ب) اعتماد اجتماعي و سرمايه اجتماعي عياران

اعتماد اجتماعي (social trust) كه از مهم‌ترين مؤلفه‌هاي سرمايه اجتماعي به شمار مي‌آيد، در تجربه عياران به شيوه‌اي ملموس بازتوليد مي‌شد. مردم سيستان، عياران را به دليل امانت‌داري، پايبندی به عهد، وفاداري و عدالت‌محوري، شايسه رهبري اجتماعي مي‌دانستند. بسياري از رهبران جنبش‌هاي مردمی، تنها پس از كسب تأييد و حمايت عياران، امكان جذب نيرو، سازماندهي منابع و بسج توده‌هاي مردم را مي‌يافتند. همين اعتماد اجتماعي، كليد انتقال مشروعيت از شبكه عياران به رهبري صفاريان شد؛ چنانكه يعقوب ليث نه به واسطه ثروت يا نسب، بلكه با تكيه بر اعتبار عياري و حمايت مردمی توانست پرچمدار دولت جديد شود (Ravandi, 2003). به بياني ديگر فرهنگ عياري و جوانمردی نقش كليدي در بسج اجتماعي، تقويت اعتماد عمومي و حفظ ثبات سياسي در عصر صفاريان داشته است (Mousavi, 2021).

يكي از رازهاي ماندگاري و نفوذ اجتماعي عياران، شبكه‌سازي گسترده و پيچيده آنان با لايه‌هاي مختلف جامعه بود. عياران در قالب محفل‌ها، گروه‌هاي محلي، صنوف، بازارها و حتي محلات شهري و روستايي فعاليت مي‌كردند و حلقه‌هاي اعتماد و همكاري ميان اعضا، پيوسته به افراد جديد گسترش مي‌يافت (Onsor al-Maali, 2004). عياران نه فقط در ايام بحران، بلكه در زندگي روزمره، با مردم معاشرت مي‌كردند، به نيازمندان كمك مي‌رساندند، عدالت را اجرا مي‌كردند و نقش «پليس مردمی» و «داور اجتماعي» را ايفا مي‌كردند (Safa, 1999). همين تعامل روزمره، سرمايه اجتماعي پايدار و مشروعيتي ماندگار براي عياران ايجاد كرد كه در بزنگاه‌هاي حساس تاريخي، امكان انتقال رهبري اجتماعي به آنان را فراهم ساخت.

فرهنگ عياري، كه تركيبی از فضيلت‌هاي ايراني و اخلاق اسلامي بود، توانست گفتمان جديدي از عدالت، مقاومت و مردم‌گرایی ايجاد كند. اين فرهنگ بر حمايت از ضعيفان، مقابله با ستم، ساده‌زيستي و پرهيز از تجمل تأكيد داشت (Onsor al-Maali, 2004). دولت صفاريان نيز با الهام از همين ارزش‌ها، سياست‌هايي همچون كاهش ماليات، حمايت از دهقانان، بخشش غنايم به فقرا و دوري از فساد اداري را در پيش گرفت (Bosworth, 2013). همين نزديكي سياست‌هاي دولت جديد به آرمان‌هاي عياري، پذيرش اجتماعي صفاريان را در نزد توده مردم افزايش داد و اعتماد مردمی را تقويت كرد.

نكته كليدي در فرآيند دولت‌سازي صفاريان، نحوه انتقال سرمايه اجتماعي و مشروعيت عياران به ساختار قدرت جديد است. در جامعه‌اي كه مشروعيت اشراف، موبدان يا خليفه براي مردم محل ترديد يا نفرت بود، تنها گروهی مي‌توانست رهبر جنبش شود كه مورد اعتماد و محبوبيت همگاني باشد. يعقوب ليث با قرار گرفتن در رأس شبكه عياران و استفاده از اعتبار و مشروعيت اجتماعي آنان، توانست اعتماد مردم سيستان را جلب و دولت جديد را تثبيت كند. روايت‌هاي تاريخي گواهي مي‌دهند كه پس از پيروزي يعقوب بر حكام عباسي، مردم شهرها و روستاها داوطلبانه به حمايت از دولت صفاريان پرداختند و ماليات‌هاي داوطلبانه يا پشتيباني‌هاي معنوي خود را نثار حكومت جديد كردند (Onsor al-Maali, 2004).

در فضاي بي‌اعتمادی نسبت به قدرت‌هاي رسمي و اشرافيت، عياران واسطه مشروعيت ميان مردم و حكومت صفاريان بودند. حضور آنان در رأس سپاه، ديوان و اداره امور محلي، دولت صفاري را از نظر توده‌هاي مردم مشروع و مردمی جلوه داد. دولت صفاريان، برخلاف دولت‌هاي اشرافي يا مأموران خلافت، با مردم زندگي مي‌كرد، دردها و مشكلات آنان را مي‌شناخت و الگوهاي فرهنگي و ارزشي عياران را به قانون و سياست تبديل مي‌كرد (Onsor al-Maali, 2004; Ravandi, 2003). قنبري تأكيد مي‌كند كه صفاريان با اتكا به مشاركت مردم و

شبکه‌های عیاری توانستند مشروعیت و اقتدار محلی خود را در برابر خلافت عباسی تثبیت کنند (Ghanbari, 2018). کریمی نیز بیان می‌کند که روحیه جمع‌گرایی و مردم‌داری عیاران، پشتوانه اصلی مشروعیت مردمی دولت صفاریان بود (Karimi, 2019). نمونه‌های متعددی در تاریخ سیستان آمده است که پس از استقرار دولت صفاریان، مردم نواحی مختلف از عدالت، امنیت، کاهش ظلم مالیاتی و امنیت جانی و مالی بهره‌مند شدند. صفاریان با بهره‌گیری از عیاران به عنوان کارگزاران محلی و فرماندهان سپاه، نه تنها فساد اداری و مالی را مهار کردند، بلکه به مشکلات مردم گوش دادند و برای اصلاح امور محلی، شوراهای مردمی ایجاد کردند (Bosworth, 2013). تاجیک معتقد است که مفهوم جوانمردی و پیوندهای اعتماد سنتی در سیستان باعث شد صفاریان بر بحران‌های مشروعیت فائق آیند (Tajik, 2022).

تحلیل نظری: مشروعیت اجتماعی از دیدگاه مطالعات فرودستان

در چارچوب نظریه مطالعات فرودستان، مشروعیت واقعی هر دولت فرودست از اعتماد و پذیرش مردمی ناشی می‌شود و نه از فرمان مرکز یا نسب اشرافی (Chatterjee, 2004). تجربه صفاریان نشان داد که اگر گروهی بتواند اعتماد مردمی را در سطح اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جلب کند، قادر است مشروعیت سیاسی خود را بدون نیاز به تأیید قدرت مرکزی، نزد توده مردم برقرار سازد. این نوع مشروعیت، پویاتر و انعطاف‌پذیرتر از مشروعیت‌های رسمی است و دولت را در برابر بحران‌های سیاسی یا حملات بیرونی مقاوم می‌سازد. مشروعیت اجتماعی عیاران و صفاریان، در قیاس با دولت‌های نخبه‌محور و حکومت‌های برآمده از اشرافیت یا فرمان خلیفه، دارای تفاوت‌های مهمی بود. در بسیاری از دولت‌های منطقه‌ای دیگر، به ویژه آل بویه، سلاجقه یا سامانیان، مشروعیت سیاسی متکی بر پیوند با خلافت، شجره‌نامه اشرافی یا حمایت نهادهای مذهبی بود. اما صفاریان و عیاران به اتکای اعتماد مردمی و فرهنگ مقاومت، الگوی جدیدی از مشروعیت مردمی در تاریخ ایران عرضه کردند که در مقاطع بعدی نیز مورد اقتباس جنبش‌های مردمی قرار گرفت (Hobsbawm, 1959). چنین می‌توان بیان نمود که بررسی متون تاریخی و فقهی، نشان می‌دهد که تداوم دولت صفاریان بیش از هر چیز مدیون مشروعیت اجتماعی و حمایت توده‌های مردم بوده است (Eskandari, 2016). از طرف دیگر تعامل خوارج و گروه‌های دهقانی با عیاران، در تغییر موازنه قدرت منطقه‌ای و ایجاد نوعی دولت محلی با هویت ایرانی نقش اساسی داشته است (Modarresi Tabatabaei, 2001).

حمایت مردمی و مشروعیت اجتماعی عیاران، نه تنها عامل تثبیت دولت صفاریان در سیستان و مناطق مجاور شد، بلکه الگویی برای دیگر جنبش‌های محلی و فرودست در ایران و جهان اسلام پدید آورد. موفقیت صفاریان در جلب و حفظ حمایت مردمی، تداوم مقاومت در برابر قدرت مرکزی، مدیریت عدالت‌محورانه و توجه به نیازهای جامعه، در طول حیات حکومت آنان به عاملی مهم برای دوام و پایداری قدرت صفاریان بدل شد؛ گرچه چالش‌هایی نظیر رقابت با اشراف، جنگ‌های داخلی و فشار مرکز خلافت در نهایت این حکومت را به ضعف کشاند، اما میراث مشروعیت مردمی عیاران تا سده‌ها در خاطره جمعی مردم سیستان و تاریخ ایران باقی ماند (Bosworth, 2013; Zarrinkoub, 2003). به بیانی دیگر مقاومت مردمی و مردم‌گرایی تبدیل به ساختاری نهادینه در بین توده‌های مردم سیستان شده بود (Dehbashi, 2015). شبکه‌های عیاری را باید مهم‌ترین بستر اجتماعی و فرهنگی برای بسیج، اعتماد و انتقال مشروعیت در تاریخ ایران، به‌ویژه در سیستان دانست؛ شبکه‌هایی که نه تنها ساختار سازمانی و اخلاقی داشتند، بلکه عمیقاً در تار و پود جامعه شهری و روستایی سیستان ریشه دوانده بودند و کنش جمعی و همبستگی را از سطح محله تا سطح منطقه شکل می‌دادند. در تجربه دولت‌سازی صفاریان، این شبکه‌ها به پُل پیوند دهنده توده مردم با قدرت، و نیز واسطه اصلی مشروعیت اجتماعی و مشارکت سیاسی بدل شدند. بررسی عمیق این شبکه‌ها، نوع پیوند آن‌ها با لایه‌های مختلف مردم و کارکردشان در دولت‌سازی صفاریان، راهگشای فهم ابعاد کمتر دیده‌شده از تحول قدرت و جامعه در تاریخ ایران است. به بیانی

ديگر صفاريان برخلاف دولت‌هاي نخبه‌محور هم‌عصر، بر مشروعيت اجتماعي و حمايت مستقيم طبقات فرودست و جنبش‌هاي مردمی استوار بودند و همين امر به پايداري دولت‌شان کمک کرد (Shojaei Saen, 1997).

شبکه‌هاي عياری، برخلاف دسته‌هاي شورشی و فرقه‌هاي سياسي ديگر، ساختار پيچيده و چندلايه‌اي داشتند؛ ساختاری که از محافل کوچک و حلقه‌هاي دوستانه آغاز می‌شد و در زمان بحران به تشکلهای بزرگ شهری و منطقه‌ای تبدیل می‌گشت. هر محله و کوی مهم شهری، حلقه‌ای از عياران فعال را در دل خود داشت که علاوه بر پيوند خونی یا صنفی، بر اساس اعتماد، وفاداری، مرام‌نامه‌هاي اخلاقی و سوگندهای مشترک به هم متصل بودند (Onsor al-Maali, 2004). اين حلقه‌ها نه تنها در میان جوانان و مردان، بلکه در میان پيران، استادان صنوف، کسبه و حتی برخی زنان نفوذ داشتند. ویژگی مهم اين شبکه‌ها، امکان انتقال سريع اخبار، سازماندهی فوری برای بسیج یا مقابله، و هماهنگی گسترده برای اقدامات جمعی بود (Safa, 1999).

در شهرهای سيستان و شرق ايران، بازار به عنوان قلب تپنده زندگی اقتصادی و اجتماعي، محل تجمع و قدرت‌نمایی عياران بود. بسیاری از عياران، خود عضو صنوف یا اتحادیه‌هاي بازاری بودند، یا با آن‌ها پیوند نزدیک داشتند (Onsor al-Maali, 2004). اين ارتباط باعث می‌شد هر تصميم مهمی در شبکه عياران، به سرعت به گوش صنوف و بازاریان برسد و بالعکس؛ مشکلات صنفی یا تهدیدهای حکومتی نیز، از طریق بازار به عياران منتقل می‌شد و واکنش جمعی را ممکن می‌ساخت. همين پیوند میان شبکه عياری و نظام صنفی-بازاری، نه تنها قدرت بسیج مردمی را افزایش داد، بلکه اعتماد متقابل و مشروعيت مردم را تقويت کرد (Bosworth, 1994).

در غياب قدرت مرکزی کارآمد یا در زمان بحران‌های امنیتی و اداری، عياران نقش پلیس مردمی، قاضی غیررسمی و حتی مدیر بحران محلی را ایفا می‌کردند. داوری در نزاع‌ها، حل مشکلات خانوادگی، حفاظت از اموال عمومی و دفاع از کوچه و بازار در برابر راهزنان، بخشی از کارویژه‌هاي عياران بود. حضور دائمی عياران در میان مردم و رفتار آنان بر اساس مرام جوانمردی، اعتماد عمومی به آن‌ها را تا حدی بالا برد که گاه مردم در غياب دیوان یا حاکم رسمی، برای داوری و حل‌وفصل مشکلات خود به عياران رجوع می‌کردند (Onsor al-Maali, 2004). عياران با بهره‌گیری از شبکه گسترده ارتباطی خود، به سرعت اخبار، شایعات و پیام‌های سياسي را میان مردم پخش می‌کردند. در دوران بحران، تهدید، یا هنگامی که جنبش سياسي تازه‌ای در حال شکل‌گیری بود، شبکه عياران ابزار اصلی سازماندهی جمعی و بسیج اجتماعي به شمار می‌آمد (Safa, 1999). آن‌ها حتی در صورت لزوم با پنهان‌کاری و شگردهای امنیتی خاص، پیام رهبران جنبش یا اطلاعات محرمانه را منتقل می‌کردند و راه ارتباطی میان رهبران مقاومت و توده مردم بودند (Bosworth, 2013).

شبکه‌هاي عياری برای جذب اعضای جدید، سیستم آزمون اخلاقی، آیین وفاداری و سوگند به ارزش‌هاي جمعی داشتند. افراد پس از قبولی در این مراحل، وارد شبکه می‌شدند و با حضور مستمر در فعالیت‌هاي جمعی، آزمون‌هاي عملی و مشارکت در دفاع از مردم، جایگاه خود را تثبیت می‌کردند (Onsor al-Maali, 2004). این آیین‌ها موجب می‌شد که هم انسجام و هم وفاداری در شبکه عياری بالا باشد و در زمان بحران، ریزشی از خیانت در میان اعضا کمتر رخ دهد.

در قیام صفاريان، شبکه‌هاي عياری نقش ستون فقرات بسیج، مقاومت و مشارکت مردم را ایفا کردند. یعقوب لیث با بهره‌گیری از همين شبکه‌ها، موفق شد به سرعت اخبار بحران را دریافت، نیروی داوطلب جمع‌آوری و حتی عملیات نظامی یا شورش‌هاي محلی را سازمان‌دهی کند (Bosworth, 2013; Zarrinkoub, 2003).

در بسیاری از پیروزی‌هاي مهم صفاريان، از جمله در برابر سپاهیان عباسی و حاکمان محلی، نقش سازمانی و اجتماعي شبکه‌هاي عياری غیرقابل انکار است. پس از پیروزی نیز، همين شبکه‌ها به دولت صفاريان اجازه دادند برای نخستین بار در تاریخ سيستان، سیاست‌هاي مردمی و عدالت‌محورانه را با موفقیت اجرا کنند و اعتماد مردم را حفظ نمایند (Safa, 1999).

شبکه عیاران پس از استقرار دولت صفاریان، در ساختار سیاسی و حتی اداری حکومت ادغام شد. بسیاری از عیاران به عنوان کارگزار محلی، مدیر بحران، فرمانده سپاه یا حتی قاضی شهری منصوب شدند (باسورث، همان، ۹۰). ارزش‌های جوانمردی، مردم‌داری و فرهنگ مقاومت که ریشه در سنت عیاری داشت، به بخشی از هویت سیاسی و رسمی دولت صفاریان تبدیل شد و دولت را از دولت‌های نخبه‌محور و اشرافی متمایز ساخت (Ravandi, 2003).

از منظر جامعه‌شناسی تاریخی و بر اساس نظریه مطالعات فرودستان شبکه‌های عیاری نمونه بارز «سرمایه اجتماعی سازمان‌یافته» هستند؛ یعنی ساختارهایی که نه بر مبنای مشروعیت رسمی یا حمایت نخبگان، بلکه بر پایه اعتماد، اخلاق، پیوندهای جمعی و مشارکت مردم بنا شده‌اند. این سرمایه اجتماعی، امکان بسیج توده‌ها، مقابله با بحران‌ها و حتی انتقال رهبری سیاسی از دل جامعه به سطح حکومت را فراهم می‌سازد. تجربه صفاریان نشان داد که دولت‌سازی از پایین بدون شبکه‌های اجتماعی منسجم و اعتماد عمومی، نه پایدار است و نه مقبولیت اجتماعی می‌یابد (Hobsbawm, 1959). نمونه دولت صفاریان، نشان می‌دهد که هرگاه شبکه‌های مردمی قوی و اعتماد اجتماعی بالا باشد، دولت‌ها دوام و پایداری بیشتری می‌یابند (Mohammadkhani, 2022).

نتیجه‌گیری

فرایند دولت‌سازی صفاریان در سیستان را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران دانست؛ رویدادی که نه فقط در نسبت با ساختارهای قدرت مرکزی یا اشرافیت محلی، بلکه بر بستری از کنشگری، همبستگی و مقاومت نیروهای اجتماعی فرودست شکل گرفت. این تجربه تاریخی، دقیقاً همان جایی است که نظریه مطالعات فرودستان برای نخستین بار در حوزه مطالعات اسلامی و ایرانی، امکان تبیین عمیق‌تر و متفاوتی از قدرت و دولت‌سازی را به دست می‌دهد.

مطالعات فرودستان، که در دهه‌های پایانی قرن بیستم توسط پژوهشگرانی مانند راناجیت گوها و پارثا چاترجی مطرح شد، ریشه در انتقاد از تاریخ‌نگاری‌های نخبه‌محور و روایت‌های رسمی قدرت دارد. این نظریه معتقد است که تحولات بنیادین اجتماعی و سیاسی اغلب نه از بالا و به واسطه تصمیمات طبقات حاکم، بلکه از دل مقاومت، شبکه‌سازی و بسیج جمعی نیروهای غیرنخبه و حاشیه‌ای روی می‌دهد. بر اساس این رویکرد، باید نقش عاملان غیررسمی، شبکه‌های اجتماعی محلی و سرمایه اجتماعی فرودستان را در تحلیل هر تحول بزرگ تاریخی برجسته ساخت.

نمونه صفاریان مصداق کامل این نظریه است: دولت صفاریان، نه یک پروژه نخبه‌گرایانه یا انتقال قدرت میان طبقات ممتاز، بلکه نتیجه ائتلاف و کنشگری گروه‌هایی بود که از نگاه تاریخ‌نگاران سنتی، «در حاشیه قدرت» قرار داشتند. عیاران، خوارج و دهقانان هر یک به گونه‌ای متفاوت اما مکمل شبکه‌های انسانی، اخلاقی، اقتصادی و نظامی را تشکیل دادند که توانستند قدرتی پایدار و مقبول از بطن جامعه پدید آورند. آنچه این جنبش را از شورش‌های مقطعی یا فرقه‌ای متمایز کرد، موفقیت در تبدیل سرمایه اجتماعی به سرمایه سیاسی و تبدیل اعتبار مردمی به اقتدار رسمی بود.

در دولت صفاریان، ساختار قدرت به جای اتکا به شجره‌نامه، فرمان خلیفه یا حمایت مراجع مذهبی، بر اساس سرمایه اجتماعی و اخلاقی گروه‌های فرودست و پیوند عمیق با مردم شکل گرفت. این امر به دو صورت تجلی یافت: نخست، در بسیج نظامی و سازماندهی مردمی که امکان مقاومت در برابر سپاهیان قدرتمند و والیان عباسی را فراهم ساخت؛ دوم، در پذیرش مردمی و مشروعیت اجتماعی که به دولت صفاریان چهره‌ای مردمی، ساده‌زیست و عدالت‌محور بخشید. یعقوب لیث صفار، به عنوان چهره‌ای برخاسته از طبقات پایین و عضو عیاران، توانست رهبری را نه به مدد نسب اشرافی یا حمایت مرکز، بلکه به پشتوانه اعتماد و همبستگی مردم به دست آورد.

تئوري مطالعات فرودستان، با تأکید بر بازيايي «صدای خاموشان تاريخ»، به ما يادآور می‌شود که عياران و گروه‌های مشابه، نه تنها بازیگران صحنه‌های مقاومت، بلکه طراحان و بنیان‌گذاران نظم جديد سياسي نیز بودند. آنان با خلق و حفظ شبکه‌های اعتماد و همبستگی، و با ایفای نقش داور، حافظ امنیت، و رهبر اجتماعی در بزنگاه‌های تاریخی، مسیر قدرت را تغییر دادند. همین نقش باعث شد تا وقتی دولت صفاریان مستقر شد، هم مشروعیت اجتماعی داشته باشد و هم از حیث کارآمدی و پاسخ‌گویی به جامعه محلی، الگویی بدیع از دولت‌سازی ارائه کند. در پاسخ به سؤال اصلی تحقیق یعنی «گروه‌های اجتماعی فرودست چگونه در شکل‌گیری، تثبیت و گسترش قدرت صفاریان نقش‌آفرینی کردند و این تجربه چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با دیگر دولت‌های مستقل منطقه‌ای دارد؟» می‌توان به چند محور کلیدی اشاره کرد:

۱. نقش شبکه‌های اجتماعی و اخلاقی عياران: عياران با خلق سرمایه اجتماعی، اعتماد و پیوند میان مردم، زمینه بسیج سریع و کارآمد نیروی انسانی را فراهم کردند. آنان در بزنگاه‌های شورش، به پشتوانه همین شبکه‌ها، امکان سازماندهی مقاومت محلی، دفاع از شهر و مقابله با نیروهای مهاجم را داشتند (Bosworth, 1994, 2013; Onsor al-Maali, 2004). این سرمایه اجتماعی، امکان عبور از تفرقه، جلب اعتماد عمومی و حتی انتقال رهبری از حلقه‌های مقاومت به ساختار رسمی دولت را ممکن ساخت.

۲. مشروعیت اجتماعی و فرهنگی دولت صفاریان: برخلاف دولت‌های نخبه‌محور که مشروعیت‌شان عمدتاً از بالا و توسط قدرت‌های رسمی اعطا می‌شد، دولت صفاریان بر اعتماد و پذیرش مردمی استوار شد. این مشروعیت، پایداری، انعطاف‌پذیرتر و در بحران‌ها مقاوم‌تر بود، زیرا ریشه در تجربه زیسته مردم، ارزش‌های فرهنگی، اخلاق عیاری و همبستگی اجتماعی داشت.

۳. نقش خوارج و دهقانان در تکمیل فرآیند دولت‌سازی: خوارج به عنوان موتور محرک اعتراض و عدالت‌خواهی مذهبی، شبکه مقاومت را تقویت کردند و دهقانان با تثبیت هویت محلی و تأمین منابع اقتصادی، پایه‌های دولت جدید را استوار ساختند. پیوند این گروه‌ها با عياران، ائتلافی فراگیر و مقاوم در برابر قدرت‌های بیرونی و داخلی رقم زد.

۴. تفاوت با دولت‌های نخبه‌محور و شباهت با جنبش‌های فرودست: در مقایسه با آل بویه یا سامانیان، صفاریان از حیث مردمی بودن، پابندی به اخلاق جمعی و سرمایه اجتماعی فرودستان، تجربه‌ای منحصر به فرد ارائه کردند. دولت‌های نخبه‌محور اغلب پس از بحران‌ها یا مرگ بنیان‌گذاران، دچار فروپاشی مشروعیت می‌شدند؛ اما دولت صفاریان تا زمانی که ارتباط نزدیک با توده مردم و ارزش‌های عیاری را حفظ کرد، توانست اقتدار خود را نگه دارد. از طرفی، تجربه صفاریان در همگرایی نیروهای فرودست، شباهت‌هایی با جنبش‌های فرودست دیگر مانند زنگیان در عراق یا اخوان در مصر دارد، اما عمق، استمرار و انتقال ارزش‌ها در نمونه صفاریان بی‌نظیر بود.

۵. پیامدها و درس‌های نظری برای مطالعات دولت‌سازی در ایران و جهان اسلام: تجربه صفاریان نشان می‌دهد که دولت‌سازی موفق و پایدار می‌تواند از پایین، مبتنی بر شبکه‌های اجتماعی، اخلاق مقاومت و مشارکت توده‌ها شکل بگیرد؛ امری که نظریه مطالعات فرودستان به خوبی تبیین می‌کند. برخلاف باور رایج که دولت و قدرت را همواره از بالا می‌داند، این تجربه تاریخی نشان داد که با حضور کنشگران غیرنخبه، دولت‌هایی شکل می‌گیرد که در برابر بحران‌ها مقاوم‌تر، پاسخ‌گوتر و برای مردم مشروع‌تر هستند.

در نهایت، می‌توان گفت تجربه دولت‌سازی صفاریان، نه فقط نمونه‌ای موفق از دولت‌سازی از پایین، بلکه الگویی برای بازاندیشی در نظریه‌های قدرت، مشروعیت و نقش جامعه در تاریخ ایران است. نظریه مطالعات فرودستان، این امکان را فراهم ساخت تا صدای نیروهای حاشیه، نقش شبکه‌های اعتماد و سرمایه اجتماعی در ساخت قدرت، و ظرفیت مقاومت مردمی را در مرکز توجه قرار دهیم و تصویر کامل‌تر، عادلانه‌تر و علمی‌تری از تحول تاریخی ارائه کنیم.

دست‌آورد این تحقیق، آن است که قدرت و دولت نه فقط در دست نخبگان، اشراف یا فرمان‌روایان، بلکه در کنش جمعی، اخلاق اجتماعی و شبکه‌های مقاومت توده‌های مردم نیز متولد می‌شود؛ حقیقتی که صفاریان با بهره‌گیری از عیاران، خوارج و دهقانان به اثبات رساندند و مسیر تاریخ ایران را برای همیشه تغییر دادند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abbasi, M. (2009). Local Identity in Sistan and the Saffarid State. *Identity and Culture*, 9(3), 35-54.
- Bastani Parizi, M. E. (2004). *Sistan in Iranian History*. Elm.
- Bosworth, C. E. (1994). The Saffarids of Sistan and the Sistan of the Saffarids. In *The Cambridge History of Iran* (Vol. 4, pp. 90-129). Cambridge University Press.
- Bosworth, C. E. (2013). *The Saffarids* (Translated by G. Sahab ed.). Afshar Endowments Foundation.
- Chatterjee, P. (2004). *The Politics of the Governed: Reflections on Popular Politics in Most of the World*. Columbia University Press.
- Daniel, E. L. (1989). *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule*. Bibliotheca Islamica.
- Dehbashi, H. (2015). *The Culture of Resistance in Iran*. Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Eskandari, Y. (2016). The Popular Legitimacy of the Saffarid State in Islamic Sources. *Civilization Studies*, 2(7), 15-32.
- Farrokh, M. H. (2011a). *Popular Movements and Local States in Iran*. Ettela'at.
- Farrokh, M. H. (2011b). Transformations in the Social Structure of Sistan in the Saffarid Era. *Human Sciences Research Journal*, 2(3), 65-85.
- Fayyaz, I. (2016). *Social Capital in Iran*. Research Institute of Culture, Art, and Communication.
- Ghaderi, I. (2019). The Kharijites of Sistan and Their Impact on the Social Transformations of the Saffarid State. *Islamic History and Iran*, 15(1), 33-52.
- Ghanbari, Z. (2018). *Local Democracy and the Role of the Subalterns in Iranian State-Building Before the Mongols*. Institute for Humanities Research.
- Guha, R. (1982). On Some Aspects of the Historiography of Colonial India. In *Subaltern Studies I: Writings on South Asian History and Society*. Oxford University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1959). *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. Manchester University Press.

- Jamshidi, H. (2021). Rereading the Social Capital Theory in Local State-Building of Sistan. *Historical Sociology*, 1(1), 43-61.
- Jamshidi, J. (2021). *The Subalterns and the State in Iranian History*. Agah.
- Karimi, M. J. (2019). *The Ayyaran and the Structure of Local Power in Saffarid Sistan: A Comparative Study*. Naqd-e Farhang.
- Malayeri, M. (1993). *The Sociology of the Ayyaran in Medieval Iran*. Toos.
- Modarresi Tabatabaei, S. J. (2001). Investigating the Role of the Kharijites in the Saffarid State. *Historical Research Journal*, 4(1), 75-91.
- Moftakhari, M. (2000). *The Kharijites and Their Role in the Transformations of the Early Islamic Centuries*. Ney.
- Mohammadkhani, A. (2022). *Subaltern Studies and New Iranian Historiography*. Ney.
- Mousavi, A. (2021). *Indigenous State-Building in Iran: A Case Study of the Saffarids of Sistan*. Ferdowsi University of Mashhad.
- Onsor al-Maali, K. i. I. (2004). *Qabus-nameh* (Corrected by G. H. Yousefi ed.). Kharazmi.
- Ravandi, M. (2003). *The Social History of Iran* (Vol. 2). Amir Kabir.
- Saberi, A. (2012). *Investigating the Social and Political Grounds for the Emergence of the Saffarids* Ferdowsi University of Mashhad].
- Safa, Z. (1999). *History of Iranian Literature* (Vol. 1). Ferdous.
- Samiee, R. (2014). A Comparison of Saffarid and Buyid State-Building. *Islamic History Research Journal*, 14(2), 87-104.
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press.
- Shojaei Saen, S. Z. S. (1997). A Sociological Analysis of the Saffarids. *Islamic History and Iran*(22), 35-50.
- Taherkhani, H. (2013). Popular Resistance and the Role of Ayyaran Networks in Saffarid State-Building. *Historical Research Journal*, 8(2), 90-105.
- Tajik, N. (2022). *Rethinking Collective Identity and State-Building in Sistan: From Pre-Islamic Era to the Saffarids*. Mahris.
- Zarrinkoub, A. (2003). *History of Iran After Islam*. Amir Kabir.